

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 68 Yıl: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Volume: 12 Issue: 68 Year: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Doi Number:
http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3816

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KALIPLAŞMA FORMULAICITY IN MODERN TURKISH

Hürriyet GÖKDAYI*

Öz

Bilindiđi gibi yaratıcılık ve özgünlük doğal dillerin en belirgin nitelikleri arasında yer alır. Daha önce hiç söylenmemiş veya duyulmamış dizimler (öbek veya cümle) söz varlığından seçilecek birimlerin dilbilgisel kurallara göre bir araya getirilmesiyle kolayca oluşturulabilir. Buna karşılık doğal dillerin söz varlığının bir bölümü, kalıplaşmış birimlerden (atasözleri, deyimler, birleşikler, ikilemeler ve kalıp sözler) oluşmakta, dil kullanıcıları da bu birimlerden sıklıkla yararlanmaktadır. Bu durumda yaratıcılık ve özgünlüğün yanında dilde bir de kalıplaşma olgusunun bulunduğu dile getirilmelidir. Ancak kalıplaşmanın genel özellikleri ve dildeki yerinin tam olarak ortaya konduğu söylenemez, çünkü yüzeysel bir bakış açısıyla bazı kalıplaşmaların sadece bir istisna bazılarının da bir klişe olduğu belirtilip üzerlerinde fazlaca durulmadan geçildiği görülmektedir. Dilde kalıplaşmanın özelliklerinin daha ayrıntılı biçimde açıklanmasının dilin işleyişinin betimlenmesi ve kullanımının aydınlatılması için gerekli olduğu düşünülmektedir. Bu amaca yönelik olarak hazırlanan yazıda, öncelikle bir terim olarak kalıplaşmanın tanımlanmasına, nitelikleri ve kalıplaşma derecelerinin gösterilmesine, kalıplaşmanın alt türlerinin belirlenmesine değinilecektir. Yazıyla, dilde sıkça karşılaşılan kalıplaşmanın çeşitli yönleriyle betimlenmesi umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, söz varlığı, kalıplaşma, dizimsel, kalıplaşmış dil birimleri,

Abstract

Creativity and originality are, as is well-known, the most distinct features of natural languages. Someone can easily form phrases or sentences that never said or heard before by putting lexical items from the lexicon of a language together in accordance with grammatical rules. However, a significant part of the lexicon of a language is made out of formulaic language units (proverbs, idioms, compounds, reduplications and formulaic expressions) and speakers of a language frequently put to use these units in communication. Therefore, it has to be stated that formulaicity is a reality in language besides creativity and originality. Even so researchers have not given much attention to general features of formulaicity and its place in language. Some formulaic language units are described as exception and some others are called as cliches without careful research. It is a necessity to describe the features of formulaicity in detail to explain functioning of language and its use. This paper will deal with the definition of formulaicity, its features and forms, and types of formulaicity. It is expected that this study will contribute to the description of formulaicity from various aspects.

Keywords: Modern Turkish, lexicon, formulaicity, syntagmatic, formulaic language units,

* Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, hgokdayi@mersin.edu.tr

1. Giriş

Türkiye Türkçesinde kalıplaşmadan söz edildiğinde aslında birbiriyle pek de ilgiliymiş gibi görünmeyen iki konunun öne çıktığı söylenebilir. Bunlardan birincisi ile dizimsel, ikincisi ile de biçimsel düzeyde gerçekleşen ve belirli bir derecede de olsa aslından değişiklik gösteren dil birimlerinin oluşum ve kullanım süreci akla gelmektedir. İlkine bakıldığında, dizimsel olarak bir yapı oluşturup tamamen veya çekirdek olarak bir bütün halinde kalan, yeni yapısıyla söz varlığında yerini alan ve dil kullanımında belirgin bir sıklıkta kullanılan dil birimlerini içeren bir grup görülmektedir. Kalıplaşmış dil birimleri diye adlandırılan bu grup içinde atasözü, deyim, ikileme, birleşik ve kalıp sözler yer almaktadır. Türkiye Türkçesi söz varlığının da kalıplaşmış dil birimleri yönünden zengin olduğu araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur (Aksan, 1996, 145-200; Toklu, 2003, 107; Gökdayı, 2008, 5). İkinci sırada, biçimsel düzeyde gerçekleşen ve yine dilin söz varlığında yer alan tek sözcüklü sözlük birimlerin oluşumuyla ilgili bir husus ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede aslında işletme (çekim) eki olarak bilinen, ancak zaman zaman kendi sınırlarını aşıp türetme eki işleviyle kullanılan ve böylece sözcük türeten eklerin kalıplaşmasından söz edilmektedir. Söz gelimi, *-DAn* çıkma durumu ekinin *sıradan, gerçekten, vb.* sözcüklerde olduğu gibi sözcük türetmesi, bu ekin asıl işlevinden uzaklaşıp getirildiği sözcüğe beklenenden farklı bir anlam eklemesi ve sözcüğün yeni biçimiyle kullanılarak yaygınlaşması sonucunda gerçekleşmiştir. Bu husus, kaynaklarda *ek kalıplaşması* terimiyle adlandırılmaktadır (Korkmaz, 2000, 1; 2007, 157). Anlamsal yönden de desteklenen ek kalıplaşması, Türkiye Türkçesi söz varlığındaki birçok sözcüğün oluşumunun açıklanmasında kullanılan bir süreç olarak görünmektedir.

Yazıda, ek kalıplaşmasının görüldüğü birimler hariç tutulacak, dizimsel düzeyde kalıplaşmanın görüldüğü birimlerin genel olarak betimlenmesine çalışılacaktır. Bu amaçla öncelikle bir terim olarak kalıplaşma tanımlanacak, kalıplaşmanın nitelikleri ve dereceleri açıklanacaktır. Yapılacak açıklamalar, Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitapları, sözlükler ve diğer kaynaklardan elde edilecek örneklerle desteklenecektir.

2. Kuramsal Çerçeve

Doğal dillerden söz edildiği zaman akla ilk gelen nitelikler, yaratıcılık ve özgünlüktür. Bu özelliklerin en belirgin biçimde ortaya çıktığı yer sözdizimidir. Daha önce hiç söylenmemiş veya duyulmamış dizimlerin (sözlük birim, öbek veya cümlelerin) söz varlığından seçilecek uygun birimlerin dilbilgisi kurallarına göre bir araya getirilmesiyle kolayca oluşturulabileceği iddia edilmiştir (Chomsky, 1965, 6). Böylece eldeki sınırlı sayıda birim (ses, sözcük, ek, vb.) ve dilbilgisi kuralı (Türkçede aitlik-sahiplik anlam ilişkisinin gösterilmesi için ilgi eki almış bir ad ve ondan sonra iyelik eki almış bir ad art arda getirilir, vb.) ile bağlamdan bağımsız sonsuz sözlük birim ve dizim üretilebilir (Akmajian vd., 1995, 137; Fromkin ve Romdan, 1998, 9; Uzun, 2000, 9). Bu görüşün savunucularından birisi olan Pinker'a (1995, 22) göre, bir kişinin söylediği veya duyduğu her cümle, aslında evrenin tarihinde ilk defa ortaya çıkan, tamamen yeni bir dizimdir. Buna karşın, günlük hayatta konuşulan dildeki ifadelerin büyük bir bölümünün belli bir biçime sahip ve tekrar tekrar aynı şekilde kullanılan kalıplaşmış dizilerden oluştuğu tespit edildiğinden dil kullanıcılarının her zaman yaratıcılık ve özgünlük aradıklarını kabul etmek pek mümkün görünmemektedir (Van Lacker-Sitdis ve Rallon, 2004, 208). Yine, dilde biçimsel ve anlamsal beklentilere aykırı olarak oluştuğu halde bu biçimleriyle kullanımları yaygınlık kazanan ve gerçek anlamları göz ardı edilen sözlük birim ve dizimlerin varlığı da, dilin her durumda yüzde yüz yaratıcı ve özgün olduğu düşüncesini sorgulamaya neden olmaktadır. Zaten, günlük hayatta sözlü ya da yazılı biçimde kullanılan dilin en azından yarısının kalıplaşmış ya da yarı kalıplaşmış dil birimlerinden oluştuğu tespit edilmiştir (MacKenzie, 2000, 175; Erman ve Warren, 2000, 37).

Bu durumda, yaratıcılık ve özgünlüğün yanında bir de hep aynı kalan ve öylece tekrar edilen birimlerin dilde bulunması, kalıplaşma olgusuna da değinmeyi gerektirmektedir. Bu görüşten hareket eden Wray (2002, 10), yaptığı araştırmalar sonucunda, dil kullanıcılarının düzenli dilsel üretim ve anlamlandırmalarının büyük bir bölümünün öyle olabileceği halde çözümleyici değil bütüncül olduğunu öne sürmektedir. Yani dille iletişim kuran insanlar, duygu ve düşüncelerini aktarmak veya kavramları ifade etmek amacıyla her durumda dilin söz varlığından seçecekleri sözcük ve ekleri bir araya getirerek yargı bildiren cümleler, yargısız öbekler veya sözlük birimler oluşturmak yerine daha önceden belirlenerek öylece tekrar edilen cümle, öbek veya sözlük birimleri kullanmayı birçok durumda tercih etmektedirler. Benzer bir biçimde önceden oluşturulan kalıplaşmış birimleri anlamlandırmak yeni kurulan dizim ve birimleri anlamlandırmaktan daha çabuk ve kolay gerçekleşebilmektedir. Kullanım yerleri oldukça sınırlı olan ve sürekli tekrarlanan bu kalıp birimler, dizimsel olarak kalıplaşanlar (atasözü, deyim, ikileme, birleşik ve kalıp

sözler) ve biçimsel olarak kalıplaşanlar (ek kalıplaşmasıyla ortaya çıkan sözlük birimler) biçiminde iki alt grupta karşımıza çıkmaktadır. Bu araştırmanın konusu olan dizimsel kalıplaşma, sözdizimi ve söz varlığı araştırmalarında, bu konularla ilgili öğretim etkinliklerinde dikkate alınmalıdır. Yazıda, bu çerçeveden hareket edilerek, girişte de belirtildiği gibi, kalıplaşmanın tanımlanması, alt türlerinin açıklanması, niteliklerinin ve derecelerinin betimlenmesiyle, kalıplaşmış dil birimlerinin dildeki yerinin daha ayrıntılı biçimde ortaya konması mümkün olacaktır.

3. Kalıplaşma

Kalıplaşma, birçok kaynakta bir terim olarak tanımlanmış ve örneklendirilmiştir. Bu tanımlara değinmeden önce, kalıplaşmanın türediği *kalıp* sözcüğü üzerinde durmak bu terimin anlamını kavrama açısından yararlı olacaktır. Çok anlamlı bir sözcük olan *kalıp*, Arapça *kālib/kāleb* kökünden türemiş bir sözcüktür. Osmanlıcada “herhangi bir şeye belirli bir biçim vermek için kullanılan ve o biçimi taşıyan araç, kalıp; vücut, beden, gövde; numune, örnek” anlamlarında kullanılmıştır (Devellioğlu, 1986, 582). Sözcüğün günümüz Türkiye Türkçesindeki anlamları ise birçok Türkçe sözlük tarafından açıklanmış ve bu açıklamalar tanıklarla örneklendirilmiştir (Püsküllüoğlu, 1995, 864; TDK, 2005, 1045; Ayverdi, 2006, 1530; Çağbayır, 2007, 2357). Bu açıklamalar birleştirildiğinde *kalıp* sözcüğünün anlamlarını şöylece sıralamak mümkündür: (1) Elde edilmek istenen biçime göre hazırlanmış olup içine dökülen eritilmiş metal, sıvı veya hamur kıvamındaki maddeye aynı biçimi vermek amacıyla kullanılan içi oyuk nesne. *Döküm, pasta, tuğla, mum kalıbı*. (2) Bir şeye biçim vermeye veya biçimini korumaya yarayan araç. *Şapka, eldiven, ayakkabı kalıbı*. (3) Bir şeyin biçimi yönünden örneği, elbisenin dikiminde örneklik eden model, biçki modeli, patron. *Elbise kalıbı*. (4) Genellikle küp veya dikdörtgen prizma biçimindeki kalıba dökülerek yapılmış olan. *Bir kalıp sabun, buz, peynir*, vb. (5) Matbaacılıkta basım için hazırlanmış resim veya yazı örneği. (6) Vücut, gövde, insanın maddi yapısı. (7) Şiirde ölçü. *Aruz kalıbı*. (8) Biçim, durum. *Her kalıba girmek*. (9) Mecazen gösterişli görünüş. *Kalıbına bakarsan aslan gibi*. (10) Herhangi bir yeniliği, özgünlüğü kalmamış, klişe, basmakalıp. Ayrıca sözlüklerde bu sözcüğün içinde geçtiği kalıplaşmış dil birimlerine ve bunların açıklamalarına da yer verilmektedir.¹ Hangi anlamı olursa olsun, *kalıp* sözcüğünün yapıyla, biçimle, görünüşle, sınırları kesin çizgilerle belirli bir biçime girmeye ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Kalıp sözcüğünden *kalıplaş-* eylemi türetilmiş, bu eyleme eklenen -mA mastar ekiyle de eylemin bildirdiği oluşun adı *kalıplaşma* olarak belirlenmiştir. Kalıplaşma, genel olarak bazı birimlerin yeni bir yapı oluşturup bub yapıda ya hiç değişmeden öylece kalmalarını ya da küçük değişikliklere izin vererek kullanılabilecekleri bir görünüm sergilemelerini ifade etmektedir. Anlam içeriğinden hareketle kalıplaşmanın bir süreç içinde gerçekleştiği söylenebilir. Bu süreç sonunda ortaya çıkan birimleri nitelemek amacıyla *kalıplaşmış* sıfatı kullanılmaktadır. Araştırmacıların kalıplaşmayı dizimsel, biçimsel ve anlamsal gibi çeşitli alt başlıklarda inceledikleri görülmektedir.

Bu yazıda üzerinde durulan dizimsel kalıplaşmada, kalıplaşmış dil birimini oluşturan alt birimlerin belirli bir dizilişle kalıplaşması söz konusudur. Kalıplaşmış dil birimleri söz konusu olduğunda, genellikle dizimsel olarak kalıplamış sözcük dizileri akla gelmektedir. Bu alanda en çok alıntılanan tanımlardan birisini yapan Wray (2002, 9) kalıplaşmış dizilerden (formulaic sequences) hareketle kalıplaşmayı (formulaicity) açıklarken bu kavramın önceden belirli bir biçime girip öylece hafızada saklanmayı, söyleneceği sırada yeniden üretilmeden veya dilbilgisel olarak ayrıştırılmadan olduğu gibi hatırlanarak kullanılmayı, ardışık veya aralı sözcüklerden oluşan bir dizi biçiminde görünmeyi içerdiğini belirtmektedir. Wray’ın tanımından yola çıkan Gökdayı (2011, 25) da kalıplaşmanın “bir veya birden fazla birimin göreceli bir yaygınlık ve kullanım sıklığı sonucunda belirli bir biçime bürünüp çoğunlukla öylece kalmasını ve yeni girdiği biçimiyle anlamı pek dikkate alınmadan uygun bağlamda belli bir işlevi erine getirmek üzere tekrar

¹ *Kalıp* sözcüğünün içinde geçtiği kalıplaşmış dil birimleri ve anlamları şöylece sıralanabilir: (1) *basmakalıp*: Özgünlüğü olmayan, değişiklik göstermeyen, bilineni tekrarlayan, harcıâlem, klişe. (2) *kalıba çekmek/geçirmek/koymak/vurmak*: Biçimi bozulmuş bir şeye eski biçimini vermek için o şeyin kalıbına koymak. (3) *kalıba dökmek*: Eritilmiş madeni kalıbın içine aktıp biçim kazanmasını sağlamak. (4) *kalıba gelmek*: Aldanmak, aldatılmak. (5) *kalıbı dinlendirmek/değiştirmek*: Ölmek (argo). (6) *kalıbı kıyafeti yerinde*: Üstü başı düzgün görünen, gösterişli. (7) *kalıbını basmak*: Bir şeyi güvenle doğrulamak. (8) *kalıbının adamı olmamak*: Görünüşünden beklendiği gibi olmamak. (9) *kalıp baskısı*: Ciltçilerin kitap kapları üzerine süsleme yapmak amacıyla kullandıkları kalıplar. (10) *kalıp gibi*: Bütün gövdesiyle, duruşunu, biçimini veya yerleşimini hiç bozmadan, konduğu gibi. (11) *kalıp gibi oturmak*: Giysinin vücuda tam uygun olması. (12) *kalıp gibi serilmek*: Yorgunluktan kendini salıvermek. (13) *kalıp gibi uyumak*: Kimıldamadan, uzun ve derin bir uyku çekmek. (14) *kalıp gibi yatmak*: Hastalıktan bitkin halde yatmak. (15) *kalıp iskelesi*: Betonarme kalıbında dikme başlıklarının altında kalan ve betonun kalıp kaplamasına yaptığı basıncı karşılayan bölüm. (16) *kalıp kesilmek*: Hayretten, şaşkınlıktan donakalmak. (17) *kalıp kıyafet*: Bir kimsenin dış görünüşü. (18) *kalıp makinesi*: Eritilmiş metallerden yazı kalıbı hazırlamaya yarayan makine. (19) *kalıp planı*: Betonarme bir yapının projesinde yer alan döşeme demirlerini, kiriş ve sütunları gösteren bölüm. (20) *kalıp sigarası*: Sigara sarma makinesiyle sarılmış sigara. (21) *kalıp sökmek*: Beton sertleşip kendisini taşıyabilecek duruma geldikten sonra kalıp tahtalarını ve iskeleleri sökmek. (22) *kalıptan kalıba girmek*: Çıkar sağlamak için sürekli tutum değiştirmek.

tekrar kullanılmasını" içerdiğini belirtmektedir. Yine Wray'ın bu tanımından yola çıkan Durrant (2016, 37) ise, kalıplaşmada ardışık veya aralı olarak dizilen ve kendisini oluşturan alt birimlere ayrılmayıp herhangi bir nedenle birlikte hareket eden dil birimleri içeren dizimlerin ortaya çıktığını öne sürmektedir. Dizimsel kalıplaşma sonucunda atasözleri, deyimler, ikilemeler, birleşikler ve kalıp sözlerin meydana geldiği söylenebilir.

Bu tanımlar ve yapılan açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda dizimsel kalıplaşmanın (1) bir veya birden fazla birimin belirli bir yapıda yer alıp öylece kalmasını, (2) bu yapının kendisini oluşturan birimlerin anlamlarının toplamından farklı yeni bir anlam taşımasını, (3) yeni yapının çoğunlukla değişmeden korunması veya çekirdek bir kısım aynı kalmak üzere bazı değişikliklere izin verilmesini içerdiği söylenebilir. Demek ki, kalıplaşmanın gerçekleştiği dizimlerde bulunan birimlerin (sözcükler, ekler, öbekler, vb.) yeni bir dizimin içine girmeleri ve girdikleri yeni dizimde öylece kalmaları söz konusudur. Böylece, sözcükler bağımsız birim durumundan belirli kurallar dâhilinde bağımlı birimler durumuna geçerek çoğunlukla aynı kalacak yeni bir yapı meydana getirmektedir. Burada hem yapısal/biçimsel hem anlamsal hem de işlevsel bir sürekliliğin söz konusu olduğu düşünülebilir. Belli bir yapı oluşturan ve öylece kalan birimlerin kalıplaşması, belli bir anlamı iletmek ve belli bir işlevi yerine getirmek üzere gerçekleşmektedir. Yani yapısal/biçimsel kalıplaşma anlamsal ve işlevsel yönlerden de desteklenmektedir.

Kalıplaşmanın gerçekleşmesi şüphesiz ki bir süreç sonunda ortaya çıkar. Bu sürecin uzunluğu kalıplaşacak birime, dilin yapısal özelliklerine, dil konuşucularına ve toplumsal uzlaşıya bağlı olarak değişebilir. Atasözleri ve deyimler, bu süreci en iyi örnekleyen birimler olarak düşünülebilir. Özellikle atasözlerinin uzun bir zaman diliminde kalıplaşmış bir yapı haline geldikleri ve bu yapılarını aynen veya bazı değişikliklerle bugün de korudukları yazılı kaynaklar aracılığıyla kolaylıkla takip edilebilir. Sözelimi, Türkçenin ilk önemli eserlerinden Divânü Lugâti't-Türk'te karşımıza çıkan *Awçı neçe al bilse adıg ança yol bilir* (Divan I, 63) atasözü yaklaşık bin yıllık bir sürede sadece bazı ses değişikliklerine uğradıktan sonra, günümüzde *Avcı ne kadar al (hile) bilse ayı o kadar yol bilir* (Aksoy, 1988, 165) biçiminde devam etmektedir. Tabii ki bu sözün sav adı altında Divân'a girebilmesi için daha 11. yüzyılda kalıplaşmış olması gerekiyordu. Herhangi bir sözün atasözü haline gelmesi için geçmesi gereken sürenin tam olarak belirlenmesi imkânsızdır. Genel olarak yetişkin dil konuşucularının çoğunluğunun kolaylıkla tanıdığı ve anlamlandırdığı bir cümlenin, herhangi bir yapı değişikliğine uğramadan öğüt verme ya da genel bir kural bildirme amacıyla aynı anlama gelecek biçimde kullanıldığında atasözü olarak kalıplaşmış bir birim haline geldiği söylenebilir.

Kalıplaşmış birimler arasında olan deyimler için de benzer bir durum söz konusudur. Yine 11. yüzyılda yazılan Kutadgu Bilig'de görülen ve yüzyıllar boyunca hiç değişmeden günümüze ulaşan deyimler (*boyun eğmek, baş yemek*, vb.) olduğu gibi zaman içinde sözcüklerinde bazı değişiklikler görülen deyimlere (*başı kökke tegmek > başı göğe ermek, elig bermek > el vermek*, vb.) de rastlanmaktadır. Böyle bazı atasözü ve deyimlerde olduğu gibi, kalıplaşmış birimler arasında, içinde bulunduğu yapı tamamen donmuş ve söz gelimi bin yıllık bir zaman diliminde hiçbir değişikliğe uğramamış birimlerin pek az olduğu belirtilmelidir. Ancak kalıplaşmış birimlerde meydana gelen değişikliklerin bir ay ya da bir yıl değil daha uzun bir sürede, hatta bazen yüzlerce yıllık dönemlerde gerçekleştiği gözden kaçırılmamalıdır. Yukarıda verilen örneklerle bakıldığında, bu birimlerdeki değişikliklerin çoğunlukla ses düzeyinde (kökke > göğe, vb.), sözcükler arasında (tegmek > ermek, vb.) ve sözcüklerin anlamlarında meydana geldiği söylenebilir.

Eskiden göreceli olarak uzun bir zaman dilimine yayıldığı düşünülen dil birimlerinin kalıplaşma sürecinin, yazılı ve basılı eserlerin sayısının artması, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve hızla üretilip tüketilmesi sonucu günümüzde kısaldığını söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Çok sayıda kişiye aynı anda ulaşabilen, zaman, mekân ve uzaklığı sorun olmaktan çıkaran kitle iletişim araçlarında tekrar edilen ve insanların benimseyerek kullandığı öbekler ve cümleler kolaylıkla kalıplaşmış birimlere dönüşebilmektedir. İletişim araçları sayesinde son yıllarda hızlı bir biçimde yaygınlaşan kalıplaşmış birimlere *Eğitim şart!, Kendine iyi bak!, yurdum insanı* gibi kalıp sözler örnek verilebilir.² Günümüzde kalıplaşma sürecinin iletişim ve teknoloji sayesinde eskiye göre kısaldığı, rahatlıkla savunulabilir bir düşüncedir.

Göreceli bir uzunluğa sahip kalıplaşma süreci sonunda ortaya çıkan kalıplaşmış birimlerin büyük bölümü, dizimsel yönden kalıplaşmış olanlardır. Dizimsel kalıplaşma, cümle veya öbek düzeyinde gerçekleşmektedir. Bu tür bir kalıplaşma, çoğunlukla birden fazla sözlük birimin dizimsel kurallara göre bir araya gelmesi, ortaya çıkan dizimin belirli bir bağlamda belirli bir anlamı iletecek biçimde sınırlanması ve böylece kullanımının yaygınlaşmasını içermektedir. Atasözleri (*Mum dibine ışık vermez, Ağaç yaşken eğilir*,

² Frito Lay şirketinin 2003 yılında hazırladığı Doritos A La Turca cips reklâm filminde oynayan Cem Yılmaz'ın söylediği *Eğitim şart!* cümlesi toplumda genel kabul görmüş ve birçok yerde tekrarlanan bir kalıp söz haline gelmiştir. Genel ağda yapılan basit bir taramada 15.700 kez metinlerde bir bütün olarak yer aldığı görülmektedir (Erişim tarihi: 1.10.2019).

Ayağını yorganına göre uzat, Damlaya damlaya göl olur, vb.), cümle halindeki deyimler (Geçti Bor'un pazarı sür eşiği Niğde'ye, Aşağı tükürsen sakal yukarı tükürsen bıyık, Bu ne perhiz bu ne lahana turşusu, vb.) ve cümle halindeki kalıp sözler (Allah razı olsun, Nerede kalmıştık?, Sizi tenzih ederim, Her işte bir hayır vardır, Günah benden gitti, vb.) cümle düzeyinde kalıplaşmış birimlerdir. Bunun yanında, deyimlerin büyük bölümü (ayağının tozu ile, gözünün yaşına bakmamak, başından büyük işlere kalkışmak, elinden geleni yapmak, vb.), birleşikler (pınar başı, beden dili, açık göz, ayaküstü, dedikodu, çöpçatan, bilinçaltı, vb.), ikilemeler (aşağı yukarı, doğru dürüst, baş başa, vb.) ve bazı kalıp sözler (Allah aşkına, aksi şeytan, baş üstüne, gözümün nuru, erkek sözü, vb.) öbek halinde kalıplaşmış dil birimleridir.³

Kalıplaşmaların dizimsel türlerinin yanında bu birimlerin anlamsal yönünden de söz etmek gerekmektedir. Gerçi, dizimsel düzeyde gerçekleşen bir kalıplaşmanın anlamsal yönü hiçbir şekilde göz ardı edilemez, çünkü kalıplaşan dizimler, bir bütün olarak dizimin anlamı da kendilerini desteklediği için kalıplaşabilmişlerdir. Bu anlamsal kalıplaşma, birimin gerçek veya değişmece anlamıyla gerçekleşebilir. Söz gelimi, *Geçti Bor'un pazarı sür eşiği Niğde'ye, Aşağı tükürsen sakal yukarı tükürsen bıyık, Bu ne perhiz bu ne lahana turşusu*, vb. bütün deyimler değişmece anlamıyla dilde yer almaktadır. Zaten herhangi bir dizimin deyim olabilmesinin birinci şartı da gerçek anlamıyla düşünülmemesi ve değişmece anlamıyla kullanılmasıdır. Yani deyimleri oluşturan sözcük dizileri, değişmece anlamlarıyla birlikte kalıplaşmışlardır. Bundan dolayı, dizimsel kalıplaşmanın anlamsal kalıplaşma sayesinde gerçekleştiği söylenebilir.

Tanımı (bir dizimin belirli bir yapı oluşturup çoğunlukla öylece kalması ve anlamına dikkat edilmeden uygun bağlamda belli bir işlevi yerine getirmek üzere tekrar tekrar kullanılması), gerçekleşme süreci (günümüzde eskiye göre göreceli olarak daha kısa bir sürede ortaya çıkma), dizim türleri (cümle veya öbek yapısında) ve anlamın etkisinden (kalıplaşmanın anlamsal yönden desteklenmesi) sonra dizimsel kalıplaşmanın genel nitelikleri üzerinde durmak, bu tür kalıplaşmanın ayırıcı özelliklerini kavrayabilmek amacıyla yararlı olacaktır.

4. Dizimsel Kalıplaşmanın Nitelikleri

Kalıplaşmış birimler göz önüne alındığında, benzer süreçler sonucunda ortaya çıktıkları için onların bazı ortak niteliklerinin bulunması kaçınılmazdır. Bunlara kısaca değinmek, dizimsel kalıplaşmanın anlaşılmasına da katkıda bulunacaktır.

(i) **Süreç içinde gerçekleşme.** Kalıplaşma, aslından farklı bir yapı oluşturmayı ve/veya anlam taşımaya içerir. Yani yeni bir yapı haline gelip o yapıda kalmayı ve öylece kullanılmayı içeren bir süreçten söz edilmektedir. Göreceli olarak uzun veya kısa olabilecek bu süreçte, öncelikle sözlük birimlerin ve biçim birimlerin cümle, öbek veya yeni bir sözlük birim meydana getirmek amacıyla dil bilimsel kurallar çerçevesinde dizilmeleri söz konusudur. Bu dizim, dil ile iletişim kurarken anlam aktarımı ile ilgili ihtiyaçları karşılayabilmek amacıyla beklentilerden farklı biçimde kullanılabilir. Bu farklı kullanımın yaygınlaşması, kalıplaşmaya neden olur.

(ii) **Kalıplaşmış birim üretme.** Kalıplaşma, kalıplaşmış birim üreten bir süreçle tamamlanır. Yani, bütün veya çekirdek olarak hep aynı kalan, değiş(tir)melere çoğunlukla izin vermeyen bir yapıya sahiptirler. Kalıplaşma dereceleri değişiklik gösterse de bu durum bütün kalıplaşmış birimler için geçerli görünmektedir.

(iii) **Sıklık sayısının önemi.** Sıklık, kalıplaşmadan söz ederken mutlaka değinilmesi gereken bir özelliktir. Bir birimin belli bir bütündeki kullanım sayısı sıklığı oluşturur. Dizimsel, biçimsel veya anlamsal bir değişim geçiren birimlerin kullanım sayısının görece yüksekliği, onların kalıplaştığını gösteren belki de en önemli işaretlerden birisidir. Kalıplaşma sürecindeki birimlerin sıklık sayılarının göreceli olarak yüksek olması beklenir. Herhangi bir birimin kalıplaşması demek zaten o birimin bütün veya çekirdek olarak hep aynı biçimde tekrar tekrar kullanılmasına bağlıdır. Bunun sonucu birimin kullanım sayısı arttıkça kalıplaşması pekişir, kalıplaşan bir birimin de kullanımı sıklaşır. Bu nedenle kalıplaşma ile sıklık arasında doğru orantı olduğu söylenebilir. Ancak sıklığın, değişken ve tespit edilmesi güç bir özellik olduğu da göz ardı edilmemelidir. Buna rağmen, sıklık sayısı kalıplaşmanın tespiti için önemli bir ölçüttür.

(iv) **Anlam aktarımı ihtiyacını karşılama.** Kalıplaşmış birimler incelendiğinde, bunların çoğunlukla dilde beliren anlam aktarımı ihtiyacını karşılamak amacıyla üretildiği görülebilir. Söz gelimi, *vurdumduyamaz* birleşiminde olduğu gibi gerçek hayatta var olan ve daha önce dilde gösterilmeyen ya da daha etkili bir biçimde gösterilmek istenen kavramlar söz konusu olduğunda kalıplaşma süreci devreye girerek ihtiyacı

³ Cümle veya öbek dizimiyle kalıplaşan birimlerin yanında bir de anlamsal ve işlevsel yönden kalıplaşmış tek sözcüklü sözlük birimlerden de söz etmek gerekmektedir. Söz gelimi, *aferin, bravo, şerefe/şerefinize, imdat, yani, tamam, okey*, vb. sözlük birimleri tek bir sözcükten oluşmalarına rağmen bu birimler, belirli bir bağlamda belirli bir işlevle ve belirli bir biçimde kullanıldıklarından ve sıklık sayıları göreceli olarak yüksek olduğundan kalıplaşmış birimlerden kalıp sözler arasında gösterilmelidir.

karşılatabilecek bir birimin üretilmesi süreci yaşanabilir. Bu çerçevede “anladığı hâlde anlamamış gibi davranan, umursamaz, aldırılmaz, aldırışsız, duygusuz bir insan”ın bütün bu özelliklerini belirtmek için *vur-ve duy-* eylemlerinin belirli zamanlarda çekimlenmiş biçimlerinin bir araya getirilmesinin uygun olacağı düşünülerek bir kalıplaşma sürecine girilmesi ve sonunda dilin söz varlığında daha önce yer almayan bir birleşik olan *vurdumduymaz*’ın üretilmesi ve kullanılması, kalıplaşmanın sonucudur.

(v) Anlık oluşum içermemek: Kalıplaşma, anlık oluşum içermeyen, belirli bir sürenin geçmesine bağlı olarak ortaya çıkan bir süreçtir. Bu süreç, belirli bir değişimin gerçekleşmesini ve bunun yaygınlaşmasını içerir.

(vi) Tek bir birim olarak işlem gören birimler üretmek: Kalıplaşma, tek söz gibi bir bütün olarak hareket eden, hafızada öylece saklanan ve yine tek bir söz gibi kullanılan birimler üretir. Kalıplaşacak birimlerin içerdiği sözcük sayısı veya türleri onların kalıplaşma sürecinde tek bir birim haline gelmesini engellemez. Bu durum, kalıplaşmış birimlerin yapısal kalıplaşma yanında anlamsal kalıplaşmaya da uğramış olmalarının sonucu ortaya çıkar. Bu anlamsal bütünlük onların tek birim olarak işlem görmesini kolaylaştırır.

(vii) Sabit öge dizilimi: Kalıplaşma sürecine giren öğelerin sırası çoğunlukla değiştirilmez, değişmeyen bu dizilim belli bir süreklilik gösterir. Bu yapısal süreklilik, genellikle kalıplaşma sırasında belirli sözlerin/birimlerin belirli bir sırada yer alması ve başka sözlerle/birimlerle değiştiril(e)memesi anlamına gelir. Kalıplaşma sonunda bazı kalıplaşmış birimlerde dizimsel değişiklikler gerçekleşebilir, ancak bunlar sınırlı sayıda birimde görülmektedir.

(viii) Birden fazla birim, tek bir anlam: Kalıplaşma, dizimsel bir birliktelik oluşturmak üzere bir araya gelen öğelerin anlamlarını birleştirerek bir anlam ifade etmeye çalışmaz. Aksine bu birimlerden ortak bir anlam oluşturmayı hedefler. Söz gelimi, *göz atmak* deyimini oluşturan iki sözcük (*göz* görme işine yardım eden organ ve *atmak* fiziksel güç kullanarak herhangi bir nesneyi bir yöne doğru fırlatmak) gerçek anlamlarından uzaklaşıp birlikte yeni bir anlam (kısa bir süre, fazla dikkat etmeden bakmak, yüzeysel olarak incelemek) bildirmekte ve bu anlam kalıplaşma olgusunun bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

(ix) Üst saymacalık: Kalıplaşma, dilin ve sözlüğün bir üst saymaca tabakasını oluşturan kalıp birimler üretir (Karaağaç, 2009, 25). Bu yapılar, zaten saymaca olan ve toplumsal bir uzlaşıya dayanan dilde parça-bütün, neden-sonuç, benzerlik-karşıtlık, vb. türden ilişkilere gönderme yapan yeni ve daha üst bir saymaca katman ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle, kalıp birimlerin herhangi bir kavramı tek başına kullanılan sözcüklere göre daha etkili biçimde gösterdikleri düşünülebilir.

(xi) Kültür taşıyıcılığı: Kalıplaşma süreci, gerçekleştiği toplumların kültürüyle sıkı bir ilişki kurarak kalıp birimler üretir. Dilin bir üst saymaca tabakasını oluşturan bu birimler, onları belirli bir dile özgü ve özel birimler haline getirmektedir. Bu birimlerin gösterdikleri kavramlar başka dillerde yeniden ifade edilebilir ancak kendileri başka dillere her zaman birebir çevrilemezler. Ancak açıklamalı çeviri veya anlam aktarması söz konusu olabilir.

Burada sıralanan ve kısaca açıklanan nitelikler, dizimsel kalıplaşmanın daha ayrıntılı bir biçimde anlaşılmasına yardımcı olabilirler. Bu durumda dizimsel kalıplaşmanın bir süreç içinde gerçekleştiği, kalıplaşmış birim ürettiği, sıklık sayısının önemli olduğu, anlam aktarımı ihtiyacını karşılamayı amaçladığı, anlık oluşum içermeyeceği, tek bir birim olarak işlem gören birimler ürettiği, sabit öge dizilimine sahip olduğu, birden fazla birimin tek bir anlam ilettiği, üst saymacalık özelliğinin bulunduğu ve kültür taşıyıcılığı yaptığı söylenebilecektir.

Dizimsel kalıplaşmanın anlaşılabilmesi için, kalıplaşma olgusu ve bu sürecin özellikleri üzerinde durduktan sonra, kalıplaşmanın derecelerine değinmek yararlı olacaktır. Kalıplaşma, bu yazıda, birimlerin alt birim seçimi ve dizimiyle belirli bir kavramı gösterdiği bir yapı oluşturma ve daha sonra da çoğunlukla değiştirilmeden hep aynı biçimde kullanılma süreci olarak anlaşılmaktadır. Bu durumun bütün kalıplaşmış birimlerde aynı derecede mevcut olduğunu söylemek güçtür. Bazı birimler (atasözleri, vb.), bir bütün halinde tamamen kalıplaşmışken bazı birimlerde (deyimlerin büyük bölümü, vb.) ise, çekirdek bir bölümün kalıplaştığı görülmektedir. Yarı kalıplaşmış bu birimlerde hep aynı kalan kısmın dışında kişi, zaman ve bağlama bağlı olarak bazı ekleme, çıkarma ve değiştirmeler yapılabilmektedir. Bundan dolayı, kalıplaşma derecesiyle ilgili açıklamalar, hem dizimsel kalıplaşmanın daha iyi anlaşılmasına hem de kalıplaşan birimlerin söz varlığındaki diğer birimlerden ve benzerlerinden ayırt edilmesine yardımcı olabilir.

5. Kalıplaşma Dereceleri

Dil birimlerinin dizimsel yönden kalıplaşması en çok onun yapısında ve anlamında belirginleşen bir özelliktir. Çünkü kalıplaşma dilbilgisel ilişkilerle bir araya gelen birimlerin oluşturduğu bütünü ya tamamen aynı kalması ya da bazı değiştirmelere izin veren bir yapıda bulunması, belirli bir anlamı iletecek

biçimde kullanılması ve bu kullanımın tekrarlanmasıyla oluşmaktadır. Kalıplaşmış dil birimlerini diğer söz varlığı birimlerinden ayıran en önemli özellik olan kalıplaşmanın bu birimlerin hepsinde aynı derecede gerçekleşmediği kolayca tespit edilebilir. Kalıplaşma dereceleri açısından bu birimler göz önünde bulundurulduğunda bazılarının bir bütün halinde tamamen bazılarının ise çekirdek bölümlerinin kalıplaştığı, yani hiç değişmeden aynı biçimde bulunduğu ve öylece kullanıldığı görülmektedir. Kalıplaşma ya birimin tamamında ya da çekirdek bölümünde gerçekleşir. Burada çekirdek bölüm ile kalıplaşan birimin temelini oluşturan ve hiç değişmeyen kısmı kastedilmektedir. Hep aynı kalan bu bölüme, sözdiziminde diğer birimlerle ilgi kurabilmek için çekim ekleri eklenebilir. Kalıplaşmanın kalıplaşan dil birimlerinin hepsinde aynı olmadığı tespitinden hareketle, bu birimlerin kalıplaşma dereceleri farklı düzeylerde gösterilebilir. Bu amaçla şöyle bir sınıflandırma yapılabilir:

Dizimsel Kalıplaşma Dereceleri

5.1. Tam kalıplaşma

5.2. Yarı kalıplaşma / çekirdek kalıplaşma

5.2.1. Dizimsel değişikliklere izin verme

5.2.1.1. Sözcük ekleme/çıkarma

5.2.1.2. Sözcük değişikliği

5.2.1.3. Sözcüklerin yer değiştirmesi

5.2.2. Biçimsel değişikliklere izin verme

5.2.2.1. Ad çekim eklerinin değişebilmesi

5.2.2.2. Eylem çekim eklerinin değişebilmesi

Bu sınıflandırmada yer alan alt başlıklar hakkında açıklamalar yapılması, sınıflandırmanın ayrıntılı biçimde anlaşılmasına katkıda bulunabilir.

5.1. Tam kalıplaşma: Kalıplaşmış dil birimleri arasında tamamen kalıplaşmış olan birçok birim bulmak mümkündür. Bu tür kalıplaşmada, birimi oluşturan alt birimlerde (sözcük ve/ya ekler) ve diziminde hiçbir değişikliğe izin vermemektedir. Kalıplaşmış dil birimleri arasında tam kalıplaşma en belirgin biçimde atasözlerinde görülmektedir. *Mum dibine ışık vermez, Damlaya damlaya göl olur, Ağaç yaşken eğilir, Balık baştan kokar, Düşenin dostu olmaz, Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar*, vb. atasözlerinin büyük bölümünün tamamen kalıplaşmış olduğu söylenebilir. Atasözleriyle karşılaştırıldığında bütünüyle kalıplaşan deyim sayısı daha azdır. *Dam başında saksığan vur beline kazmayı, Geçti Bor'un pazarı sür eşiği Niğde'ye, Kambersiz düğün olmaz* gibi cümle dizilişindeki bazı deyimler tamamen kalıplaşmıştır. İkillemelere bakıldığında *damlaya damlaya, dangıl dungul, hüngür hüngür, için için, şakır şakır, patır patır, çatır çutur, haldır huldur, takır takır, takır tukur, şangır şangır, şangır şungur, şapır şupur* gibi aynen tekrar ve yansıma sözcüklerden oluşanların değişmeden kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Birleşikler arasında tam kalıplaşan birimler tespit edilememiştir. Kalıp sözlerden de tamamen kalıplaşan birimlere rastlanmaktadır. Söz gelimi, *Toprağı bol olsun, Elemtere fiş kem gözlere şiş, Yolcu yolunda gerek, Üslubu beyan aynıyla insandır*, vb. kalıp sözler tamamen kalıplaşmış olanlardan bazılarıdır.

5.2. Yarı kalıplaşma: Kalıplaşmış dil birimlerinin büyük bir bölümü, çekirdek olarak kalıplaşmıştır. Bu birimlerde hiç değişmeyen bir bölüm bulunmakta, bunun yanında bazı sözcüklerin yerine başka sözcükler getirilebilmekte veya sözcükler yer değiştirebilmektedir. Yine çekirdek kısmın önüne, arasına veya sonuna çeşitli ekler getirilebilmektedir. Bu değişiklikler, dizimsel ve biçimsel düzeylerde gerçekleşmektedir.

5.2.1. Dizimsel değişikliğe izin verme: Bazı birimlerde kalıplaşmış birimleri oluşturan sözcüklerin sıralanışıyla ilgili değişiklikler yapılabilmektedir. Bu değişiklikler üç gruba ayrılır. Bunlar, sözcük ekleme/çıkarma, sözcük değişikliği ve sözcüklerin yer değiştirmesi olarak sıralanabilir.

5.2.1.1. Sözcük ekleme/çıkarma: Bazı birimlerde temel anlam içeriğini değiştirmeyecek biçimde ve hangi dizimin öncelikli kabul edildiğine bağlı olarak bir sözcük eklenebilir veya çıkarılabilir. Bu özellik çok az sayıda atasözünde görülür. *Ahlatın iyisini ayılar yer → Ahlatın iyisini dağda ayılar yer, Akıntıya kürek çekilmez → Akıntıya karşı kürek çekilmez* gibi bazı atasözlerinde bir sözcük eklenebilir. Deyimlerde de bu özellik çokça görülmez. *Ağız açık kalmak → ağız bir karışık açık kalmak, ağızdan çıkan kulağı işitmemek → ağızdan çıkan sözü kulağı işitmemek* gibi bazı deyimlerde bu tür dizimsel değişikliğe rastlanabilir. Bazı kalıp sözlerde de sözcük ekleme / çıkarmaya izin verilmektedir. Söz gelimi, *Allah rahmet eylesin → Allah gani gani rahmet eylesin, Afiyet olsun → Afiyet şeker bal olsun* gibi örneklerde sözcük eklenebilir. İkilme ve birleşiklerde bu tür bir ekleme/çıkarma görülmemektedir.

5.2.1.2. Sözcük değişikliği: Sözcük/ekleme çıkarmanın yanında bazı kalıplaşmış birimlerde bir sözcük aynı anlamı iletecek başka bir sözcükle değiştirilebilir. Atasözlerinin bir bölümünde sözcüklerin

eşanlımları veya yakın anlamlılarıyla değiştirilebildiği görülür. Bu değişikliklerde atasözünün anlamının değişmesine izin verilmez. Söz gelimi, *Ağaç yaprağıyla güzeldir* atasözü, *güzel* sözcüğünün *gürler* ile değiştirilmesiyle *Ağaç yaprağıyla gürler* biçimine girebilir. Atasözünün her iki biçimi de, “*insan önemli işleri akrabası, yakınları, yandaşlarından güç alarak daha kolay yapar, bunlar olmazsa cılız ve güçsüzdür*” diye açıklanabilecek anlamı taşır (Aksoy, 1988, 119). Aynı şekilde, *Aç kalmak borçlu olmaktan iyidir/yeğdir; Dost/Akraba ile ye, iç, alışveriş etme; Bir çiçekle yaz olmaz/gelmez; Kara/Kötü haber tez duyulur gibi atasözlerinde de anlamı değiştirmeyecek sözcük değişiklikleri gerçekleşmektedir. Benzer bir değişiklikte deyimlerde de karşılaşılmaktadır. Söz gelimi, ağzının tadı kaçmak* deyimini, *kaçmak* mastarının *bozulmak* ile değiştirilmesiyle *ağzının tadı bozulmak* biçimine girebilir. Buna benzer olarak *akıl öğretmek/vermek*, *aklına başına almak/toplamak*, *başına iş/dert açmak*, *ileri/öne sürmek*, *faka/tongaya basmak* deyimlerinde de belirtilen sözcükler birbirleriyle değiştirilebilmektedir. Dikkat edilirse bu değişikliklere rağmen deyimlerin anlamı aynı kalmaktadır. Atasözleri ve deyimlerin aksine ikilemeler ve birleşiklerde sözcük değişimine rastlanmamıştır. Bunun yanında bazı kalıp sözlerde sözcük değişimi mümkündür. Bu tür değişime *Mutlu yıllar/seneler, İyi/Hayırlı akşamlar, Bayramınız kutlu/mübarek olsun*, vb. örnekler verilebilir.

5.2.1.3. Sözcüklerin yer değiştirebilmesi: Sözcük ekleme/çıkarma ve sözcük değiştirmenin yanında bazı kalıplaşmış birimlerde sözcükler yer değiştirebilmektedir. Çok sayıda olmasa da atasözlerinde sözcüklerin yer değiştirebildiği söylenebilir. Söz gelimi, *Dikensiz gül olmaz* atasözü anlamı değişmeden *Gül dikensiz olmaz* biçimine girebilmektedir. Bazı atasözlerinde de dizimi oluşturan bölümler yer değiştirebilir. Söz gelimi *İki dinle bir söyle* atasözü *Bir söyle iki dinle* biçimine, *İnsan konuşa konuşa hayvan koklaşa koklaşa* atasözü *Hayvan koklaşa koklaşa insan konuşa konuşa* biçimine dönüşebilmektedir. Deyimlerin bir bölümünde de aynı değişiklik görülür. Söz gelimi, *Gelen ağız giden paşam* deyimini *Giden paşam gelen ağız* biçiminde, *Ha Ali Hoca ha Hoca Ali* deyimini *Ha Hoca Ali ha Ali Hoca* biçiminde kullanılabilir. *Akıllı uslu, sabah akşam, küçüklü büyüklü, gizli saklı* gibi bazı ikilemelerde de sözcükler yer değiştirebilir (*uslu akıllı, akşam sabah, büyüklü küçüklü, saklı gizli*). Birleşiklerde böyle bir yer değiştirmeye karşılaşılmaz. Bazı kalıp sözlerde de sözcüklerin yer değiştirdiği görülebilir. Söz gelimi, *Allah’ım sen bana sabır ver* kalıp sözü *Sen bana sabır ver Allah’ım* biçimine, *Allah’ım sen bilirsin* sözü *Sen bilirsin Allah’ım* biçimine dönüşebilir. Ancak bu tür kalıp sözlerin sayısının sınırlıdır.

5.2.2. Biçimsel değişikliğe izin verme: Bu birimlerde eklerle ilgili değişiklikler görülebilmektedir. Öbek ve cümle oluşturulurken kullanılan ad çekim ve eylem çekim eklerinin eklenmesi ve değiştirilmesi bu bağlamda değerlendirilmelidir.

5.2.2.1. Ad çekim eklerinin değişebilmesi: Bazı birimlerde iyelik, ad durum, soru ve çoğul ekinden oluşan ad çekim ekleri, cümlelerin iletmek istediği anlama göre değişebilir. Atasözleri çoğunlukla tamamen kalıplaştığı için bu tür değişikliklere izin vermez. Söz gelimi *Dost ile ye, iç, alışveriş etme* atasözü *Dostlarınla ye, iç, alışveriş etme* biçimine dönüştürülemez. Buna karşın deyimlerin çoğu, ikilemeler, birleşikler ve kalıp sözlerin bir bölümü bu tür değişikliklere izin vermektedir. Söz gelimi, *ağzının tadı kaçmak* deyimini, *Ağzımın tadı kaçtı, Ağzımın tadı kaçtı, Ağzımın tadı kaçtı* gibi değişik kişilere gönderme yapmak amacıyla iyelik ekleri değiştirilerek; *dağ bayır* ikilemesi *dağa bayıra, dağda bayırda, dağdan bayırdan, dağdan bayıra* gibi değişik ad durum ekleriyle; *fotoğraf makinesi* birleşimi *fotoğraf makinelerimizi, fotoğraf makinelerine, fotoğraf makinemin* biçimlerindeki gibi ad durum ekleri değiştirilerek; *Günaydın* kalıp sözü *Günaydınlar* örneğindeki gibi çoğul eki getirilerek kullanılabilir.

5.2.2.2. Eylem çekim eklerinin değişebilmesi: Kalıplaşmış dil birimleri cümle olarak kullanıldığında veya bunları içinde barındıran cümleler oluşturulduğunda yargı bildirmek amacıyla eylem çekim eklerinden yararlanır. Eylem çekimi cümlede yer alan kişiye, zamana ve kipe göre değişiklik gösterir. Kalıplaşmış dil birimlerinden atasözleri çoğunlukla tamamen kalıplaştığı için eylem çekim eklerinin değiştirilmesine izin vermez. Söz gelimi, *Damlaya damlaya göl olur* atasözünün **Damlaya damlaya göl oldu, *Damlaya damlaya göl olmuş, *Damlaya damlaya göl olacak* biçimlerine girmesi, dilbilgisel olarak uygun olduğu halde bu birim bir bütün halinde kalıplaştığı için Türkçe konuşanlar açısından kabul edilemez bir değişikliktir. Buna karşın, deyim, ikileme, birleşik ve kalıp sözlerde eylem çekim eklerinin değişimi yaygın bir şekilde gerçekleşir. Özellikle de öbek olarak cümle kuruluşunda yer aldıklarında buldukları cümlelerin iletmek istediği anlama göre eylem çekim ekleri eklenmektedir. Söz gelimi, *fitil fitil burnundan getirmek* deyimini, *Fitil fitil burnundan getireceğim, Fitil fitil burnundan getirecekler, Fitil fitil burnundan getiririm* gibi farklı biçimlere; *bıkmak usanmak* ikilemesi *bıktım usandım, bıktık usandık, bıktı usandı*, vb. biçimlerine; *yardım etmek* birleşimi *yardım ettim, yardım edeceğim, yardım etmelisin, yardım ediyorlar*, vb. biçimlerine; *Teşekkür ederim* kalıp sözü de *Teşekkür ettim, Teşekkür ediyorum, Teşekkür ederiz*, vb. biçimlerine girebilir. Atasözleri dışında diğer kalıplaşmış dil birimlerinde eylem çekim eklerinin değiştirilmesine izin verildiği ve bu tür kullanımın yaygın olduğu belirtilmelidir.

Kalıplaşmış dil birimlerinin kalıplaşma derecelerini göstermek amacıyla yapılan bu sınıflandırmanın ardından şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür: Kalıplaşma olgusu kalıplaşan birimlerin hepsinde aynı derecede gerçekleşmez. Bu birimler bir bütün halinde tamamen veya çekirdek olarak kalıplaşanlar diye iki gruba ayrılabilir. Birinci grupta daha çok atasözleri ve cümle dizilimindeki deyimler ve yine cümle dizilimindeki kalıp sözler bulunur. Çoğunlukla bütün olarak kalıplaştıkları için bu birimlerin sözcüklerinde ve bunların dizilişinde herhangi bir değişiklik yapılamaz. İkinci grupta yer alan birimler (bazı atasözleri ile deyim, ikileme, birleşik ve kalıp sözlerin büyük bölümü) dizimsel veya biçimsel düzeylerde küçük değişikliklere izin verebilmektedir. Söz konusu değişiklikler konuşana, zamana ve dinleyene bağlı olarak yapılır. Ancak bu değişiklikler genellikle bir iki sözcüğü etkilemekte ve birimin temel anlamında herhangi bir değişikliğe yol açmamaktadır.

6. Sonuç

Bir dilin sözlü ve yazılı kullanımını araştıran herkes, dilde kalıplaşmış birimlerden sıklıkla yararlandığını fark edebilir. Aynı zamanda, dilin söz varlığında göreceli olarak çok sayıda kalıplaşmış birim bulunduğundan doğal diller söz konusu olduğunda ilk akla gelen yaratıcılık ve özgünlük özellikleri üzerinde yeniden düşünme ihtiyacı doğmaktadır. Elbette yaratıcılık ve özgünlük doğal dillerin en önemli özellikleri arasında yer almaktadır, ancak bir de her zaman aynı kalan ve değişmeyen birimlerin varlığı da göz ardı edilmemelidir. Bu birimlerin kalıplaşma süreci sonunda ortaya çıktığı ve dilin söz varlığında yer alarak kullanıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Kalıplaşmış dil birimlerini daha iyi kavrayıp betimleyebilmek için kalıplaşma sürecinin nasıl gerçekleştiğinin anlaşılmasına ve kalıplaşmanın derecelerinin bilinmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

Kalıplaşmış dil birimlerinin Türkiye Türkçesi söz varlığında önemli bir yer tuttuğu ve dili zenginleştirdiği belirtilmiştir. Bu zenginlik, dil kullanıcılarına iletişim ve anlam aktarımı sırasında yaratıcı ve özgün üretimlerin yanında kalıplaşmış dil birimlerinden yararlanabilecekleri seçenekler de sunmaktadır. Türkiye Türkçesinin kullanımında sözü edilen seçeneklerden sıklıkla yararlandığından dizimsel kalıplaşmanın ve bu yolla oluşan kalıplaşmış birimlerin betimlenmesi gereğinden hareket edilmiştir. Hem söz varlığının belirli bir bölümünü oluşturan hem de kullanıcılara çeşitli anlatım olanakları sunan dizimsel kalıplaşmış dil birimlerinin bir kalıplaşma sürecinin ürünü oldukları, nitelikleri ve kalıplaşma dereceleri açıklanmıştır. Bu açıklamaların az da olsa alandaki bilgi birikimine katkıda bulunacağı umulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akmajian, Adrian, vd. (1995). *Linguistics: An Introduction to Language and Communication*. Cambridge: The MIT Press.
- Aksan, Doğan (1996). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Engin.
- Aksoy, Ö. Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. 1-2. İstanbul: İnkılâp.
- Ayverdi, İlhan (2006). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.
- Chomsky, A. Noam (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. The MIT Press: Cambridge.
- Çağbayır, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken.
- Devellioğlu, Ferit (1986). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Aydın Kitabevi: Ankara.
- Durrant, Philip (2016). Formulaicity Within Turkish Words. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 13, S. 2, s. 35-52.
- Erman, Britt & Warren, Beatrice (2000). The idiom principle and the open choice principle. *Text*, C. 20, S. 1, s. 29-62.
- Fromkin, Victoria & Robert Romdan (1998). *An Introduction to Language*. Harcourt Brace College Publishers: Forth Worth.
- Gökdayı, Hürriyet (2008). Türkçede Kalıp Sözler. *bilig*, S. 44, s. 89-110.
- Gökdayı, Hürriyet (2011). *Türkçede Kalıp Sözler*. İstanbul: Kriter.
- Karaağaç, Günay (2009). *Türkçenin Sözdizimi*. İstanbul: Kesit.
- Korkmaz, Zeynep (2000). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Zeynep (2007). Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi, 2. Baskı, Ankara: TDK.
- MacKenzie, Ian (2000). Improvisation, creativity, and formulaic language. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, C. 58, S. 2, s. 173-179.
- Pinker, Steven (1995). *The Language Instinct*. New York: Harper Collins.
- Püsküllüoğlu, Ali (1995). *Türkçe Sözlük*. İstanbul: YKY.
- Toklu, M. Osman (2003). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Uzun, N. Engin (2000). *Anaizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.
- Van Lacker-Sitdis, Diana & Rallon, Gail (2004). Tracking the incidence of formulaic expressions in everyday speech: methods for classification and verification. *Language & Communication*, S. 24, s. 207-240.
- Wray, Alison (2002). *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.